

Предпоставки, съпътстващи явления и последици свързани с процеса на преосмисляне и трансформиране на наказанията след края на XVIII век

Веселин Гръцманов

Phenomena and aftereffects, associated with the procedure at redefinition and transformation of the penalties after the termination of 18 century: The topic is some of the entire process of renovation and redefinition on the right in the 18 centuries on their humanize in direction at the transformation of the penalties. The birth of constitutionalism as base of societies in the New time requests a new strabismus tu the human personality the seat of them as well. Matching during so important and problematic public goals from a point of view of the history is an extreme phenomenon from a point of view as well of correctness and the power consistent and as reading only hypothesis on their toleration by humanizing.

Key words: *constitutionalism, the right model, retaliatory approach of the dictatorship, chivalric model for punishment, humanize of the punishments.*

XVIII век е времето, в което се реализират многобройни идейни проекти, касаещи правото, държавното управление и икономическото реализиране на откритията в областта на техниката. Тази глобална трансформация в ценностите, непозната по мащабите си от края на Западната Римска империя, както и нейното привидно бързо и лесно налагане, могат да бъдат обяснени на първо място с усвояването на значителния потенциал, натрупан във всички области на обществените отношения на държавите от Западна Европа, съдържан в продължение на хилядолетие. От друга страна, трябва да бъде отчетен и фактът, че без наличието на готови варианти и модели за прилагане, чрез които тази отключена от буржоазните революции енергия да бъде приложена, подобно глобално начинание не би имало шанс за историческа перспектива.

Правото и правната философия имат най-голям принос за пораждането и реализирането в практиката на тези нови тенденции.

Конституционният модел, зародил се по времето на северноамериканската война за независимост и намерил продължение във Великата френска буржоазна революция става първото и най-важно изискване за наличие на модерна държавност. Конституцията като правен проект възплъщава в себе си опит, положителни модели и най-вече идеи, съществували в правото от Античността до края на Средновековието. Нейната матрица обаче налага приоритетите и значението на тези нововъведения да бъдат осмислени в светлината на една нова обществена реалност. Наказателното право, като средство за налагане на власт, става вече недостатъчно, за да бъде гарантирана тази власт. Конституцията е универсално правно решение, което философите от Просвещението извикват на живот от законодателната традиция на Древния Рим и последвалите правни модели от Средновековието. Решение преосмислено и твърде различно от вида, в който то за пръв път е възникнало в Античността. Устройството и порядъкът в държавата се оказват вече недостатъчни и към тях е трябвало да бъдат прибавени цял свод от субективни права, непознати със звученето си до тогава. Цели запазени изконно територии от държавната власт е трябвало да бъдат отстъпени на гражданите. Преосмислянето върви в две направления. На първо място трябвало да бъдат отвоювани определените за естествени човешки права от очевидно произволната воля на владетелите, за да станат те с обратен знак основание за претенция към гражданите да изпълнят своите задължения към общността, т.е. полученото като свобода и гаранции на права, да бъде откупено с доброволно ограничаване на същите права, когато тяхното упражняване би засегнало другите. На второ място преосмисляни биват и параметрите, както и ме-

ханизмите, в които да се разположи или чрез които да бъде прилагана държавната власт. Тази нова трактовка на правото отрежда важна, но все пак ограничена в рамките на доминирания от конституциите правен корпус, роля на наказателното право. Положение, различно от всичко съществувало дотогава в историята на законодателствата - от законите на Хамурапи, през древногръцките реформационни и устройващи полиса закони на Клистен и Солон, до правните източници на Древния Рим. Наказателното право и по-конкретно прилагането на наказанието като репресивна мярка от страна на държавата, винаги е било вътъкано като средство и цел във властовия дискурс. Средство, защото чрез него най-лесно може да се осъществи държавната роля при подsigуряване на достатъчно блага и ресурси, с които да бъдат обезпечени държавната машина и армията, както и да бъдат набавени предметите на разкоша и цел, защото това е един от най-ефективните начини, с който е можело да бъде постигнат и задържан задълго крехкият баланс и търпимост между прослойките в обществото, така че социалния мир да не бъде нарушаван или поставян под съмнение.

През XVIII век възниква нещо ново, което може да бъде определено като невидяна до тогава трансформация на наказанията в посока на тяхното хуманизиране. Разбира се тази трансформация в началото на XIX век може да бъде видяна в новите наказателни закони, кодекси и правилници за реда на изтърпяване на наказания само в ограничен брой държави от западна Европа и САЩ. Тя обаче бързо бива реализирана и нейните начала и принципи намират почва в други страни от периферията на Европа, особено след Наполеоновите войни, революциите в Централна Европа от 1848г. и консолидирането на Германия в единен райх след Френско-пруската война от 1870г.

Кодифицирането в областта на наказателното право изиграва важна роля за лесното разпространение на този наказателно правен модел по целия континент. За народите, стремящи се към национална независимост и освобождение, прокламираното като законови принципи в тях, става и част от националноосвободителната им идеология. Какъвто е примерът с нашата страна. Драматичното разминаване между европейската правна традиция и османското законодателство, както и нежеланието да бъде то реформирано, предопределят края на тази империя, съществуваля иначе в жизненост и кондиция в условията на феодален климат дълги векове.

Привидно ясни изглеждат смисловите параметри, в които протича процесът на трансформиране на наказанията и тяхното хуманизиране. От една страна остават абсолютистският модел на управление, претоварен с непосилните тежести на аристокрацията. Той има за цел да изгради властовата пирамида върху основата на респекта пред имуществената разлика, състоянието на необразованост на широките слоеве на обществото, и най-вече стремежът към показност при налагането и изпълнението на широк арсенал от публични телесни наказания и екзекуции. А от друга страна целите, които стремящото се към реализация трето съсловие преследва – икономическа ефективност и присъствие във властта чрез придобитата печалба и в името на разрастването на тази печалба. В този смисъл е интересно да разберем как биват решени наследените от Средновековието проблеми –разточителност на управлението, невъзможност за социална конвергенция по вертикала, необразованост и най-вече проблема за наказанията като средство за властова доминация над масите.

Интерес представляват и пътищата, с помощта на които се достига до поставените на дневен ред цели от зараждащата се нов тип властова конфигурация и държавна структура, която базира себе си върху обществения договор. Държава, залагаща на икономическата мощ и ефективност, на стремежа към печалба, в която властта не е привилегия, с която човек се ражда, а идва като резултат на меркантилни усилия и умение да се използват благоприятните икономически условия.

Ставайки последни клиенти на собственото си правосъдие, кралете на Франция и Англия се превръщат в изкупителна жертва не толкова на собствени прегрешения, колкото на процеси и енергия съдържани прекалено дълго. С техните екзекуции се решава привидно най-трудния от изброените проблеми – да бъде отстранена от властта аристокрацията и обезсмислена нейната водеща роля във властта. Следващата стъпка е да бъдат иззети нейните имуществени привилегии, подриващи държавната структура и деморализиращи усилията на обществените слоеве. Ресертът пред имуществената разлика в абсолютисткия тип държава отдавна е бил сериозно подкопан от реформационните движения, разгърнали се в Европа две столетия по-рано. Дейците на Просвещението поставят пред обществата на своите страни задачата да бъде сътворена нов тип човешка личност, която с култивираните в нея чрез науката полезни за новите условия качества, да се мултиплицира чрез правото за всеобщ достъп до образование, за да промени социалната основа, като я преосмисли в духа на капиталистическата реалност.

Друг съществен етап от процеса на хуманизиране на правото от този период е преосмислянето на ролята на наказанието като средство за властова доминация. Този проблем стои в сърцевината на спора за морална легитимност между двете исторически епохи - времето на стихналата от векове европейска действителност, обсебена от християнската представа за мястото на човека в универсума. Времево пространство, в което монотонната цикличност на династическите смени е единствено възможното разчупване на патерналистичния тип общество. Хилядолетие, в което човешките права са съществували в латентно състояние като презумпция за естествена възможност, произтичаща от Бог, с която се постига справедливост, но възможност толкова силно зависеща от субективната воля на прилагачите закона, чиято единствена цел е била да се въздаде правосъдие в името на владетеля и неговата власт. Тук мярата от незапомнени времена е била равно отмерено за равно дължимо. От къде води началото си този стремеж към показно насилие в стремежа на държавата да въздаде правосъдие? Разминаването и несъстоятелността на този подход при прилагането по подобен начин на наказателното право е доловена още от Аристотел в „Никомахова етика“. Етимологията на символите също би ни улеснила в разгадаването на тази нагласа. Като персонаж в гръцката митология Темида притежава божествената дарба на знанието за станалото дори и без досег с реалните му измерения. Със затворени очи тя отмерва съобразно божествените правила и норми. Но в нейните прерогативи липсва наказанието като материален атрибут. То вероятно е оставено другиму. Мечът, като елемент от нейния образ, се появява векове по-късно в образа на нейната римска приемница Юстиция. Не би било и друго, тъй като тя е майка на Прометей и сама знае болката и страданието да бъдеш измъчван. Дисбалансът в крайният образ на този митологичен персонаж, така както той се възприема и днес, е явен – отмерената от везните справедливост възвисена високо като идеал, бива прикована и приземена от тежестта на мечта твърде безславно и елементарно. От друга страна, като захранващ идеен източник се явява евангелският разказ за Христовите кръстни мъки, които в столетията на Средновековието се оказва единственият позволен теологичен свод. Чрез него отново бива потвърден този модел за изкупление на вина чрез публично страдание. Наложено по аналогия усещане за свръхестественост и святост правят от инквизицията път и връзка между света на земното и света на възвишеното. Властта очевидно използва показността и мъченията по начин и за цели твърде сходни със станалото някога в Йерусалим, без от това да се породят съмнения и колебания дори и до днес. Защо това е така? Логично би било през вековете църквата да постави под съмнение този подход в правото и да го оспори пред светската власт. Гласовете обаче тези са идвали от килиите и ешафодите.

Човешкото тяло е най-важният обект за въздействие, върху който властта през Средновековието концентрира своите усилия в процеса на налагане наказанието. Това е така, защото чрез изтезания могат да бъдат постигнати всички важни цели, които този процес преследва. На първо място да се разкрият обстоятелствата по престъплението, да бъдат разбрани мотивите за станалото, да се намерят извършителите и съучастниците, да бъде удовлетворена пострадалата страна, като стане съпричастна с мъките на този, който ѝ е причинил същото, да бъдат респектирани потенциалните бъдещи извършители на подобни престъпления. Но най-вече да бъде демонстрирана безпощадната сила на закона, чиито господар е владетелят. Какъв минимален разход на властови усилия и колко голям полезен ефект! Кое слага край на тази работеща от векове „пиеса на мъченията“, както Мишел Фуко я определя? Рисковете, които този наказателен подход носи, са били винаги големи и вероятната причина да просъществува той толкова дълго време е била липсата на ново решение, което да замени изтезанията и публичните наказания, така че страните и позициите в този дискурс да бъдат удовлетворени. Най-големият риск за аристократично-монархическия тип управление е била възможността социалното недоволство да намери отдушник в момент на съпричастност към страданията на търпящите жестоки наказания, тълпата да припознае себе си в стенанията им и по този начин те да бъдат героизирани въпреки извършеното. Публичната смърт винаги е запазвала с революционни надежди обществата от миналото. Тя е била изключително предизвикателство, което монарсите и аристокрацията са отправяли като жест на самоналагане - запазеното от зората на обществата свещено жертвоприношение. Три са факторите, преобърнали всичко това през XVIII век. На първо място стои нарасналият брой население на континента до степен на универсализиране на ценностите на отделните народи. На второ място техническата революция е наложила нуждата от икономика, работеща с хора, притежаващи много по-висок степен на образование от хората на Средновековието. Граждани, притежаващи запазен периметър на лична свобода, който не би могъл да бъде нарушаван от произвол, защото би пострадал сложният процес на производство на блага, в който всеки детайл и усилие имат точното си място и предназначение; всеки човек е подготвян продължително и с разход на средства. Станало е по-лесно и изгодно хората да бъдат насърчавани чрез хуманно правосъдие да не извършват престъпления, отколкото да бъдат заличавани за обществото.

С наличието на споменатите предпоставки са се появили и следващите фактори, които допълнително са усилили процеса на хуманизиране на наказанията. Един от тези фактори е очевидната нужда да бъде избегнат моментът на видимо насилие, което историята сочи, че консолидира масите без значение от недоволството спрямо престъпността.

Все пак най-важната предпоставка се оказва намирането на решения, които да реализират целите на новото общество, базирано на договаряне на правата и задълженията между граждани и управляващи.

Едно от тези решения е договорният модел. Пренесен по аналогия от миналото той е анализиран в трудовете на Лок, Монтескьо и Русо. Прилагането му обаче върху такава широка обществена плоскост е било непознато. Съществен недостатък, произтичащ от трансформирането му от частната в публичната сфера на правоотношения е различната времева динамика, с която протичат процесите и обществените отношения в тези две области. Амплитудата на договорна продължителност в гражданската сфера е неизмеримо по-малка от амплитудата на смяна на историческите етапи и обществени формации. Ревизирането на обществените договори, прокламирано толкова широко в трудовете на просветителите, се оказва почти невъзможна задача. За разлика от гражданското договаряне, където доброволното или принудителното изпълнение на договора освобождава страните от ангажираност

спрямо него рано или късно. На широкия терен на държавното устройство нещата стоят твърде различно. Отделната личност, без значение дали добросъвестно спазва или не договорните си ангажименти към обществото, за учредяването на които тя няма почти никакъв принос, не може да се дистанцира или прекрати самоволно участието си в обществения живот. Това би означавало да зачертае умишлено собствените си интереси. Каква е връзката на този недостатък с наказанията, които както видяхме бяха в основата на властовата пирамида от предходните исторически периоди? Очевидно тя е обратно пропорционална. Не би могло и да бъде иначе, дори и да не бяха налице кризисните десетилетия на абсолютизма в Европа. Сам по себе си общественият договор е най-тежката форма на задължаване на една личност, не толкова с огромното множество от социални ангажименти, колкото с времевата си продължителност. Напълно естествено е било той да бъде облекчен и разтоварен от насилие и произвол. От тази гледна точка, при самото си възникване, като обществено-правна матрица, той винаги е отрицание на властническия подход в публичните отношения, но за кратко. Философските трактати са едно, а реалността друга. Тук съвсем не забравям предвидената възможност във всеки конституционен модел, чрез пряка или опосредена форма на вот, той да бъде освежаван периодично.

Гаранциите за договаряното, както и правата и задълженията, произтичащи от него, винаги би следвало да консолидират максимален брой участници. Оказва се обаче, че въпреки периодичната избирателна активност, моментите на реално обществено договаряне са проява на кризис, а не на продуктивна съзидателност. Историческите трансформации, съпътствани с промени в икономическия, правния и социалния базис на дадено общество, а от там и на конституционната му подредба, са периоди на необходима деструктивност.

Как тогава да бъдат наказвани „естествените“ човешки склонности към алчност, егоизъм, агресия и жестокост, в които се коренят престъпленията? Та нали енергията на тези човешки склонности движи обществата структурирани върху принципите на пазарна печалба и конкуренция. Очевидно жестоката показност, въпреки изблиците на революционен терор, а може би точно поради него в края на XVIII век не е добро решение. За да намерят сигурност и стабилност, за да защитят себе си от престъпления и произвол, гражданите се отказват от част от своята естествена свобода, поемайки задължения към обществото, но я получават обратно под формата на субективни права. Важното в случая е това вричане в бъдещето на обществото да става, не по сценарий, а естествено, като следствие на еволюционни натрупвания. Простотата на тази схема я прави гениално решение, но в същото време е и нейния най-голям недостатък. Тя изключва ирационално поведение, но в значителна степен престъпленията са израз точно на ирационалност. Извършват се поради лудост, незряла възраст, неволно или поради злощастно стечение на обстоятелствата. Въвеждането в правото, чрез други подпомагащи науки, като психологията и социологията, на хуманни принципи, точно в началния период от секуларизиране на светската власт от църквата, е един исторически и ценностен парадокс. В доминираните от християнски морал средновековни общества на Европа подходът на властта при прилагане на наказанията е бил суров и репресивен, докато в светските държави от новото и най-новото време, той е крайно либерален. Тук като довод не е нужно да бъдат излагани проценти на извършени престъпления, тяхната тежест и обществена опасност. Това трудно биха съумели да направят и най-прецизните сравнителни статистики. Но очевидно нито тежките престъпления са на път да изчезнат, нито ирационалните мотиви, които често съпътстват някои от тях скоро ще бъдат преодолени.

Относно наказанията, ранните буржоазни конституции, както и съпътстващите ги декларации тласкат правното развитие в нова, непозната посока. Като цел и обект на изучаване се явява универсалната човешка личност, която е твърде различна от

фигурата на средновековния поданик. Изучаването предполага моделиране, въздействие, промяна в желана посока, а не заличаване. Чертите и измеренията на тази личност, са по-скоро психологическо волеви, отколкото физически. Наказателният процес и начините за изтърпяване на наказанията имат диаметрално различни ръководни принципи, в сравнение с предходния период на Средновековието.

Ето само най важните от тях: изравняване на всички граждани пред закона, както и на техните права; ограничаване на възможностите на властта да преследва и наказва гражданите, изказващи и изразяващи различни мисли и мнения; престъпление е само посоченото в закона и е невъзможно човек да бъде съден за нещо, което законът не забранява.

Презумпцията за невинност до доказване на противното, става по същество начало на редица нови, пряко касаещи правото научни дисциплини. В десетилетията на позитивизъм, след края на революционния кипеж, тези дисциплини, подпомагани от развитието на техниката, превръщат наказателното правораздаване от инквизиция и показно назиждане в научно обоснован анализ на психологически мотиви и предписания за превенция.

Фрагментирането на човешката психика като научна представа е вид мултиплициране на личността в различни емоционално-волеви измерения, което усложнява значително персонализирането ѝ за нуждите на правото. Действията на извършилите престъпления се преценяват с оглед на умисъл и вменяемост, две по същество психологически категории, които наказателното право възприема под влияние на позитивизма. Включването на тези, и редица други, хуманизиращи наказателния процес институти започва още в първия наказателен кодекс след революцията от 1791г., но намира най-широка изява в Наполеоновия Code Penal от 1811г. Цялостната правна реформа във Франция от времето на Революцията и Реставрацията отразява, както новите обществени тенденции и отношения, така и всеобщата умора от политическия терор, разчистването на политически сметки и скалъпените съдебни фарсове. Оказва се, че „неподкупните приятели на народа“, както и оцелелите аристократи, в стремежа си да се разправят с враговете си, извършват не помалки жестокости и погазват правото деяния от кралете на абсолютизма.

По друг начин протича процесът на кодифициране на правото, и в частност на наказателното право, в Германия. Там подходът е еволюционен. Натрупване на опит и практика, съчетано със стремеж към национална самобитност и противопоставяне на мащабното френско влияние през първата половина на столетието. Историческата правна школа поставя различни цели пред правото и те са свързани, най-вече с обединението на страната и еманципирането и от мощното революционно въздействие. Все пак кодификацията е осъществена през 1872, а за нейните достойнства свидетелства фактът, че този закон просъществува до 1994г.

Силата на тези процеси може да бъде видяна и на местна почва, където процесите на преосмисляне на правото, и в частност на хуманизиране на наказанията през XVIII век, бяха в основата на претенциите ни за национална независимост, човешко добруване и справедливост.

„...онуй , що вчера е било неизблема истина, необходимо условие, днес е вреден предразсъдък; онуй що се е считало за утопия, днес е исторически факт. Боговете от Голгота смъкнаха онез от Олимп, конституционният протестантизъм победи монархическия католицизъм; Златоуст и Лойола, Лутер и Калвин онемяха пред „волнодумците“ на XVIII-ий и мислителите на XIX-ий век; - язичеството падна пред християнството, християнството се обърна на язичество, религията се замени с разумът...Тъй и в политическо отношение.Колко кърви, пот и сълзи са се пролели и колко ще се проляят, за да стане монархията на конституция, конституцията на република, републиката на община! Няма предел умът

човешки ! Недоволни са народите от настоящето си ! Вчера искаха едно , днес търсят друго; туй, що добиха днес с пот и кърви, утре пак пот и кърви проливат , за да го махнат; и отредом човек е хвърлен в борба - в борба за свобода, за истина. В тази борба е смехът и плачът, доброто и злото; в нея е прогресът човешки...”

Христо Ботев

ЛИТЕРАТУРА

- [1.] Андреев, М., Римско частно право, изд. БАН 1992.
- [2.] Антонио, С., История на Франция, изд. Колибри 2007.
- [3.] Блос, В., Великата френска революция, изд. Асеновци 2008.
- [4.] Ботев, Хр., Събрани съчинения, том1, изд. Български писател 1979.
- [5.] Джей, Дж. , Мадисън, Дж. , Хамилтън, А., Федералистът-записки на федералиста, изд. Св.Климент Охридски 1997.
- [6.] Лок, Дж., Два трактата за управлението, изд. Гал-Ико 1996.
- [7.] Монтескьо, Ш., За духа на законите , изд. Наука и изкуство 1984.
- [8.] Русо, Ж.Ж., Общественият договор, изд. Наука и изкуство , том 1, 1988.
- [9.] Фуко, М., Власт, изд. Критика и хуманизъм 1997
- [10.] Фуко, М., Надзор и наказание-раждането на затвора, изд. Св. Климент Охридски 1998.
- [11.] Фюре, Ф., Да мислим Френската революция, изд. Критика и хуманизъм 1994.
- [12.] Христоматия по история на средните векове –първа част, изд. Наука и изкуство 1975.
- [13.] Христоматия по история на стария свят, изд. Наука и изкуство 1973.

За контакти:

Веселин Гръцманов, Докторант, Юридически факултет, РУ „Ангел Кънчев”
E-mail: jewelvesso@yahoo.com

Научен ръководител:

Проф. д-р Лъчезар Дачев, Юридически факултет, РУ „Ангел Кънчев”

Докладът е рецензиран.